

УДК 342.72

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.2>

ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРІЇ «ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ»

Волошенюк О.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ,
<http://orcid.org/0000-0001-8978-0645>

Волошенюк О.В. Теоретична характеристика категорії «фундаментальні права людини».

Стаття присвячена теоретичному аналізу фундаментальних прав людини як особливої категорії. Встановлено, що під фундаментальними правами людини слід розуміти основоположні, найбільш важливі, засадничі права. Запропоновано три аспекти виокремлення даної категорії прав людини. Змістовно-ціннісний аспект вказує на зв'язок фундаментальних прав з базовими соціальними цінностями, що обумовлює їх універсальний характер. Ієрархічний аспект визначає місце фундаментальних прав у системі прав і свобод людини, акцентує увагу на їх верховенстві та системотворчій природі. Процесуально-обмежувальний аспект демонструє особливості реалізації фундаментальних прав у контексті функціонування публічно-політичної влади та робить наголос на запобіганні втручання держави у найбільш важливі сфери особистого життя.

Досліджено вплив місцевих умов і локальних культур на визнання окремих прав фундаментальними на прикладі діяльності Міжамериканського суду з прав людини. Наголошено на тому, що в конкретних умовах місця і часу окремі можливості людини набувають особливої актуалізації і потребують підвищеного юридичного захисту і гарантування, що зумовлює розширення каталогу фундаментальних прав людини. Прикладом цього можуть слугувати свобода доступу до інформації та право на приватність («privacy»), які протягом останніх десятиліть набули статусу фундаментальних прав. Зроблено висновок, що фундаментальні права людини спрямовані на захист найбільш важливих, базових соціальних цінностей, є підґрунтям формування цілісної системи прав людини та створюють надійний каркас, що захищає особу від надмірного тиску з боку публічно-політичної влади.

Ключові слова: права людини, цінності, обмеження влади, локальна культура, Міжамериканський суд з прав людини

Voloshenyuk O.V. Theoretical characteristics of the category "fundamental human

rights".

The article is devoted to the theoretical analysis of fundamental human rights as a special category. It is established that fundamental human rights should be understood as main, most important, basic rights. Three aspects of distinguishing this category of human rights are proposed. The content-value aspect indicates the connection of fundamental rights with basic social values, which determines their universal nature. The hierarchical aspect determines the place of fundamental rights in the system of human rights and freedoms, emphasizes their supremacy and systemic nature. The procedural-restrictive aspect demonstrates the peculiarities of the realization of fundamental rights in the context of the functioning of public and political power and emphasizes the prevention of state interference in the most important areas of private life.

The influence of local conditions and local cultures on the recognition of certain rights as fundamental on the example of activity of the Inter-American Court of Human Rights has been studied. It is emphasized that in specific conditions of place and time, certain human opportunities become especially relevant and require increased legal protection and guarantees, which leads to the expansion of the catalog of fundamental human rights. Examples include freedom of access to information and the right to privacy, which have become fundamental rights in recent decades. It is concluded that fundamental human rights are aimed at protecting the most important, basic social values, are the basis for the formation of an integrated human rights system and create a reliable framework that protects the individual from excessive pressure from public and political authorities.

Key words: human rights, values, restrictions on power, local culture, Inter-American Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть концепт прав людини перетворився на невід'ємну складову наукової картини існування і розвитку соціуму, а рівень їхнього забезпечен-

ня і захисту став загально визнаним критерієм оцінки цивілізованості країн світу, їх відповідності стандартам демократії та правової держави. Водночас, серед широкого каталогу прав людини на рівні національного законодавства та міжнародного права, без достатнього обґрунтування і пояснення, як самоочевидне явище, виокремлюється особлива категорія фундаментальних прав людини. Про важливість даної категорії прав свідчить хоча б той факт, що з 2007 р. у Європі функціонує Агентство Європейського Союзу з фундаментальних прав людини, створене для надання експертної допомоги при імплементації законодавства Співтовариства. Таким чином, дослідження вказаної групи прав людини має не лише теоретичну, а й практичну значущість.

Стан опрацювання досліджуваної проблематики. Широке коло питань, що стосуються поняття і класифікації прав людини, їх реалізації і захисту, було предметом наукових розвідок багатьох авторів, серед яких О. Гончаренко, І. Жаровська, М. Кельман, М. Козюбра, А. Колодій, Л. Луць, В. Погорілко, П. Рабінович, С. Шевчук, Ю. Шемшученко та ін. Однак ступінь розкриття теоретичних засад виокремлення фундаментальних прав людини є недостатнім, у зв'язку з чим вважаємо, що теоретико-правова характеристика вказаної категорії становить беззаперечний науковий інтерес.

Метою статті є системне дослідження сутності фундаментальних прав людини та основних аспектів, які обумовлюють їх об'єднання в окрему категорію, а також розкриття їхньої залежності від особливостей культурного контексту та історичного розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. Слово «фундаментальний» має латинське походження, Словник іншомовних слів вказує на наступні його значення: міцний, великий, зроблений на тривалий час; значний за величиною, обсягом; який є головним, основним [1, с. 585]. За логікою, саме останнє значення має безпосереднє відношення до характеристики досліджуваної групи прав людини. Це підтверджується використанням даного поняття у інших сферах наукових досліджень. Наприклад, у економіці під фундаментальними факторами впливу на динаміку ринку нерухомого майна розуміють основоутворюючі чинники, що є найбільш суттєвими для довгострокової динаміки та формування структури фінансового ринку [2]. У сфері державного управління національні інтереси за ступенем важливості класифікуються на фундаментальні, життєво важливі, інтереси виживання, важливі, істотні, другорядні [3, с. 77]. Що стосується фундаментальних прав людини, то під ними слід розуміти основоположні, найбільш важливі, засадничі, опорні права, виокремлення яких, на нашу думку, пов'язане з наступними аспектами.

Змістовно-ціннісний аспект. Характеризуючи основоположні принципи права, С. П. Погребняк зазначає, що вони є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що властиві певній системі права. Вони акумулюють, переводять на мову правових категорій і репрезентують засади цього суспільства, закладені в його ладі інтелектуально-ціннісні установки й тенденції [4, с. 27]. Сказане повною мірою стосується й фундаментальних прав людини. В умовах розвитку єдиного європейського правового простору дана категорія прав є стрижневим елементом впровадження у життя європейських цінностей, тобто базових смислових орієнтирів та процедурних стандартів у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави, які виступають основою європейської ідентичності [5, с. 98]. За словами М. Г. Братасюка, з позицій юснатуралістичного підходу ці права названо фундаментальними, оскільки вони відображають глибинні, базові зв'язки людського буття [6, с. 67–68]. Попри те, що існують різні концепти обґрунтування прав людини [7, с. 94–95], фундаментальні права є універсальними, оскільки вони мають значення для будь-якого суспільства, незалежно від національно-культурного контексту. Насамперед, їх універсальність проявляється в тому, що вони виражають інтереси, від яких індивід не може відмовитися – життя, свободу, власність, честь тощо [8, с. 8].

Ієрархічний аспект. Фундаментальні права людини посідають вищу ланку у системі прав, вони створюють ту систему координат, у якій відбувається розвиток прав і свобод людини. Латиноамериканський правознавець Г. Фаундес Ледесма вказує, що вираз «основні права людини» дозволяє розрізнати, приміром, право на життя і право на приватність, перше з яких буде «фундаментальним», оскільки воно вважається більш важливим, ніж друге [9, с. 3–4]. Наприклад, у більшості міжнародно-правових документів як базова вихідна категорія згадується людська гідність, з якої виводяться всі інші людські права та основоположні засади будівництва правової держави [10, с. 25]. У Хартії Європейського Союзу про основні права гідність стоїть першою у переліку базових європейських цінностей, до яких також відносяться свобода особистості, рівноправність, солідарність, законність, народовладдя та ін. [11, с. 194–195]. В Україні людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнані найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України), що обумовлює ієрархічну побудову системи прав і свобод. Конституційний Суд України у рішенні від 22 травня 2018 р. зазначив, що людська гідність є фундаментом для усіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав [12].

Процесуально-обмежувальний аспект. Якщо попередній пункт стосувався місця фундаментальних прав у системі прав і свобод людини, то у даному випадку мова йде про особливості їх реалізації у контексті функціонування публічно-політичної влади. У цьому сенсі слід звернути увагу на ідею невідчужуваності основних прав людини, яка знайшла своє втілення у перших деклараціях, присвячених цьому питанню. Зокрема, французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. містить положення про те, що «метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини; цими правами є свобода, власність, безпека і опір гніту. Усяке суспільство, в якому не забезпечуються гарантії прав або не проведено розподілу влад, не має конституції взагалі» [13, с. 261–262]. Таким чином, фундаментальні права людини являють собою своєрідний каркас, що захищає кожного індивіда від надмірного тиску і проникнення ззовні та накладає відповідні обмеження на державу і суспільство. Як підкреслює Г. Фаундес Ледесма, права людини можуть бути визначені як прерогативи, які кожна особа має щодо органів влади для збереження своєї гідності як людини, і функція яких полягає у запобіганні втручання держави в конкретні сфери особистого життя та у забезпеченні надання державою певних послуг для задоволення основних потреб особи [9, с. 5]. У свою чергу, М. Козюбра звертає увагу на те, що фундаментальні права та свободи – «...це той бар'єр, який у державі, що претендує іменуватися демократичною і правовою, не може бути подолано на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою владою» [14, с. 48]. Керуючись саме такою логікою, Конституційний Суд України у 1999 р. обґрунтував свою позицію стосовно неконституційності закріплення смертної кари у кримінальному законодавстві України: «невід'ємне право кожної людини на життя нерозривно поєднано з її правом на людську гідність. Як основні права людини, вони зумовлюють можливість реалізації всіх інших прав і свобод людини і громадянина і не можуть бути ні обмежені, ні скасовані» [15]. Підсумовуючи даний пункт, слід зазначити, що фундаментальні права людини, по-перше, накладають суттєві обмеження на діяльність будь-якого органа державної влади; по-друге, втілюють індивідуальну автономію особи, в яку не може втручатися державна влада, навіть шляхом видання та застосування правових актів; по-третє, дають можливість судового оскарження державних рішень незалежно від наявного конкретизуючого законодавства [16, с. 28].

Характеризуючи фундаментальні права людини, акцентуючи увагу на їх універсальному характері та підвищеній стабільності, слід також

пам'ятати про динамічний характер їхнього розвитку та залежність від культурного контексту. Міжнародна практика захисту прав людини свідчить про урахування місцевих умов, особливостей локальних культур при визнанні окремих прав фундаментальними. Так, Міжамериканський суд з прав людини в одному зі своїх рішень визнав фундаментальний характер колективної форми власності на землю корінних громад. Суд дійшов висновку, що тісні зв'язки корінних народів із землею мають бути визнані та усвідомлені як фундаментальна основа їхньої культури, їхнього духовного життя, їхньої цілісності та економічного виживання. Суд постановив, що відносини корінних громад із землею є не просто питанням володіння та виробництва, а матеріальним і духовним елементом, яким вони повинні мати можливість повною мірою користуватися, щоб зберегти свою культурну спадщину та передати її майбутнім поколінням [9, с. 85–86].

В історичному плані варто звернути увагу на те, що каталог фундаментальних прав людини час від часу поповнюється. Це підкреслює той факт, що в конкретних умовах місця і часу окремі можливості людини набувають особливої актуалізації і потребують підвищеного юридичного захисту і гарантування. Зокрема, в умовах підвищення ролі інформації в суспільстві, зростання її обсягів, стрімкого розвитку інформаційних відносин та їх перенесення в цифровий вимір, фундаментального характеру набуває свобода доступу до інформації. Ще у 1945 р. на міжамериканській конференції у Мехіко було акцентовано увагу на необхідності забезпечення свободи шукати, отримувати та поширювати інформацію будь-якими засобами й незалежно від державних кордонів, а у 1946 р. на першій сесії Генеральної асамблеї ООН у Резолюції 59 (I) «Скликання міжнародної конференції з питань свободи інформації» останню було проголошено як фундаментальне право людини. Згодом ця концепція знайшла своє втілення в Загальній декларації з прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та інших міжнародних документах, що стосуються прав і свобод людини і громадянина [17, с. 54–55]. Обмеження цього фундаментального права особистості розглядається як виняток із загального принципу відкритості інформації та реалізується тільки відповідно до чинного законодавства і лише в окремих випадках [18, с. 18]. Наприклад, згідно з ч. 3 ст. 34 Конституції України, у нашій державі здійснення цього права може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню

інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [19].

Іншим прикладом може слугувати право на приватність («privacy»), яке у попередні історичні епохи розглядалося як другорядне, оскільки на практиці потреба у виживанні завжди затьмарювала бажання усамітнення. Нині приватність розглядається як фундаментальне право людини й перебуває в одному ряді із правом на життя, свободою переконань, власністю на майно та особисті здобутки на результати інформаційної та інтелектуальної праці [20, с. 13]. У сучасних умовах дане право набуло комплексного характеру, воно охоплює право на самотність; право на інтимність; право на анонімність; право контролювати інформацію про себе, і навіть право «бути забутим» [21, с. 164-175]. Фахівці громадських організацій Electronic Privacy Information Center (EPIC) та Privacy International у своєму спільному дослідженні запропонували умовно виокремити такі види приватності: фізична приватність (захист від примусових процедур, зокрема медичних); територіальна і майнова приватність (недоторканність фізичних речей та житла); інформаційна приватність; приватність комунікацій (стосується, зокрема, таємниці телефонних розмов, поштових, електронних повідомлень тощо) [20, с. 14].

Висновки. Таким чином, фундаментальні права людини мають свою специфіку, обумовлену тим, що вони спрямовані на захист найбільш важливих, базових соціальних цінностей, є підґрунтям формування цілісної системи прав людини та створюють надійний каркас, що захищає особу від надмірного тиску з боку публічно-політичної влади. Вони мають універсальний характер та підвищену стабільність, що не позбавляє їх певної історичної динаміки та залежності від культурного контексту розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / Биби́к С. П. та ін. ; за ред. С. Я. Єрмоленко. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.
- Шаповалова В. О. Аналіз дії фундаментальних факторів на динаміку ринку нерухомого майна України. *Ефективна економіка*. 2014. № 9. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3328> (Дата звернення: 12.05.2022)
- Глобальна та національна безпека : підручник / В. І. Абрамов та ін. / за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ : НАДУ, 2016. 784 с.
- Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків : Право, 2008. 240 с.
- Мадрига Т. Б. Європейські цінності та ціннісні орієнтації українського суспільства: проблеми співвідношення. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2015. № 3. С. 96–103.
- Братасюк М. Г. Співвідношення загальних принципів та норм права в основних типах праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 60–72.
- Христокін Г. В. Ідея прав людини: пошук нових підходів обґрунтування в добу глобальних трансформацій. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1. С. 92–98.
- Сокурєнко В. В. Права людини як універсальна цінність. *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини : тези доп. Всеукр. круглого столу* (м. Харків, 20 квіт. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 7–9.
- Faúndez Ledesma H. The Inter-American System for the Protection of Human Rights : Institutional and procedural aspects. 3 ed. San José, C.R. : Instituto Interamericano de Derechos Humanos, 2008. 1024 p.
- Сліпачик А. І. Людська гідність, як фундаментальна основа і практичний інструмент «права на надію» у кримінальному праві. *Journal «Science Rise: Juridical Science»*. 2021. № 4(18). С. 23–30.
- Калиновський Ю. Ю. Ціннісна безпека людини в інформаційному суспільстві. *Захист прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері в сучасних умовах: Матер. другої наук.-практ. конференції*. 21 травня 2020 р., м. Київ. / Упоряд. : С. О. Дорогих, В. Ф. Фурашев, В. Г. Пилипчук, О. В. Петришин. Київ, 2020. С. 190–196.
- Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018. *Офіційний вісник України*. 2018. № 51. Ст. 1792.
- Лотюк О. С., Митник О. В. Генезис механізму судового захисту конституційних прав людини. *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації* : колективна монографія / Національний університет «Одеська юридична академія». Львів; Торунь : Ліга-Прес, 2020. С. 257–282.
- Принцип верховенства права має нерозривно пов'язуватись із основними невідчужуваними правами людини, в яких матеріалізується ідея справедливості. Інтерв'ю з М. Козюброю. *Законодавчий бюлетень*. Київ: IREX U-Media, 2005. 78 с.
- Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 р. № 11-рп/99. *Офіційний вісник України*. 2000. № 4. Ст. 126.
- Бордун-Комар Н. І. Захист прав людини в Україні у контексті основних типів праворозуміння: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2021. 270 с.

17. Солодка О. М. Свобода інформації як основа забезпечення інформаційного суверенітету України. *Захист прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері в сучасних умовах*: Матер. другої наук.-практ. конференції. 21 травня 2020 р., м. Київ. / Упоряд. : С. О. Дорогих, В. Ф. Фурашев, В. Г. Пилипчук, О. В. Петришин. Київ, 2020. С. 54–58.
18. Довгань О. Д. Щодо деяких аспектів прав, свобод та безпеки людини в інформаційній сфері. *Захист прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері в сучасних умовах*: Матер. другої наук.-практ. конференції. 21 травня 2020 р., м. Київ. / Упоряд. : С. О. Дорогих, В. Ф. Фурашев, В. Г. Пилипчук, О. В. Петришин. Київ, 2020. С. 18–27.
19. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
20. Пилипчук В. Г. Проблеми захисту приватності, прав і безпеки людини в сучасних умовах цифрових трансформацій. *Захист прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері в сучасних умовах*: Матер. другої наук.-практ. конференції. 21 травня 2020 р., м. Київ. / Упоряд. : С. О. Дорогих, В. Ф. Фурашев, В. Г. Пилипчук, О. В. Петришин. Київ, 2020. С. 11–17.
21. Брижко В. М., Фурашев В. М. Інформаційне право та інформаційне законодавство: наукове видання. Київ: НДІІП НАПрН України, 2019. 290 с.